MICHAŁ DAHL ▶▶

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2803-2648>

Wybrane czynniki kształtujące turecką politykę zagraniczną

Selected Factors Shaping Turkish Foreign Policy

Abstract

The analysis of determinants shaping the foreign policy of modern states requires taking into account a whole range of internal and external factors, both of an objective and subjective nature. The use of the typology of foreign policy determinants should be supplemented with the characteristics of factors specific to a given country, most often included in the social or cultural sphere. The lack of this type of supplement not only impairs the analysis but also makes it impossible to obtain a full picture of the phenomena and processes studied. One of the countries in which the analysis of foreign policy conditions requires consideration of a whole range of additional factors is the Republic of Turkey. The Kemalist ideology, Turkish Islam and Kurdish separatism described in this article, have a significant impact on the shape of contemporary Turkish foreign policy, thus should be thoroughly studied by all attempting to understand Turkish foreign policy.

Keywords: Turkey, foreign policy, Kemalism, Islam, Kurdish Question

Отдельные факторы, формирующие внешнюю политику Турции

Аннотация

Анализ условий, формирующих внешнюю политику современных стран, требует учета целого ряда внутренних и внешних факторов – как объективных, так и субъективных. Применение типологии внешнеполитических детерминант должно быть дополнено описанием факторов, специфичных для данной страны, чаще всего относящихся к социальной или культурной сфере. Отсутствие такого рода дополнений не только усложняет анализ, но даже делает невозможным получить полную картину изучаемых явлений и процессов. Одной из стран, где анализ внешнеполитических условий требует учета целого ряда дополнительных факторов, является Турецкая Республика. Похоже, что идеология кемалистов, турецкий ислам и курдский сепаратизм, описанные в данной статье, в настоящее время оказывают значительное влияние на внешнюю политику Турции.

Ключевые слова: Турция, внешняя политика, кемализм, ислам, курдская проблема

Uwagi wstępne

Studia nad polityką zagraniczną państw, podmiotami ją kształtującymi, jej kierunkami i efektywnością, stanowią jeden z głównych nurtów zainteresowania współczesnych badaczy stosunków międzynarodowych, tak w Polsce¹, jak i za granicą. W problematyce tej mieści się także analiza czynników kształtujących politykę zagraniczną państw, której *gros* swoich prac poświęcił m.in. wywodzący się ze środowiska warszawskiego profesor Ryszard Zięba. W jednej ze swoich monografii, zatytułowanej *Wstęp do polityki zagranicznej państwa*, Zięba – stosując ujęcie systemowe² – proponuje

¹ Zagadnieniom tym poświęcono jedno z ostatnich seminariów Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych, zatytułowane „Studia nad polityką zagraniczną – obecny stan badań i perspektywy”, zorganizowane przez krakowski oddział PTSM oraz Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ 13 marca 2018 roku (*Studia nad polityką zagraniczną*).

² Wybór stosownego paradygmatu niesie za sobą także istotne implikacje terminologiczne. Inaczej określa się bowiem „uwarunkowania”, a inaczej „czynniki”, „determinanty” czy „wyznaczniki” (Zięba, 2005, s. 17). Na potrzeby niniejszego artykułu jego autor – mając świadomość tych różnic – zdecydował się na zamienne stosowanie pojęć „uwarunkowania”, „czynniki” i „determinanty”.

typologię uwarunkowań polityki zagranicznej, wyróżniając determinanty wewnętrzne (krajowe) i zewnętrzne (międzynarodowe) (Zięba, 2005, s. 18). W ramach pierwszej z wymienionych grup badacz wyróżnia następujące uwarunkowania: środowisko geograficzne państwa, potencjał ludnościowy, potencjał gospodarczy i naukowo-techniczny i system społeczno-polityczny (uwarunkowania obiektywne), a także „percepcję środowiska międzynarodowego przez własne społeczeństwo i państwo oraz postawy społeczne wobec innych państw i narodów”, koncepcje polityki zagranicznej oraz jakość i aktywność dyplomacji i służby zagranicznej (uwarunkowania subiektywne) (Zięba, 2005, s. 20). Do grupy uwarunkowań zewnętrznych w pracy zaliczono natomiast: trendy ewolucji środowiska międzynarodowego, pozycję państwa w systemie stosunków i ról międzynarodowych oraz strukturę i zasięg umownych powiązań międzynarodowych (uwarunkowania obiektywne) i „międzynarodową percepcję danego państwa i narodu oraz oczekiwania i wymagania stawiane danemu państwu przez inne państwa”, koncepcje polityki zagranicznej innych państw oraz jakość i aktywność służby zagranicznej i dyplomacji innych państw (uwarunkowania subiektywne) (Zięba, 2005, s. 20).

Skonstruowany przez R. Ziębę schemat bez wątpienia pozwala się zastosować do analizy uwarunkowań polityki zagranicznej wszystkich państw świata. Problem jednak w tym, iż nie do końca oddaje on specyfikę poszczególnych państw, pomimo występowania w nim czynnika takiego jak „system społeczno-polityczny”, mogącego służyć za uwarunkowanie dookreślające i różnicujące. Problem ten zauważyła też m.in. Justyna Misiągiewicz w swojej pracy poświęconej polityce zagranicznej Republiki Turcji, wyróżniając czynniki społeczne, ideologiczne, religijne i gospodarcze w ramach autorskiej typologii wewnętrznych determinantów tureckiej polityki zagranicznej (Misiągiewicz, 2009, s. 11). Zaproponowane przez badaczkę rozróżnienie nie jest oczywiście jedynym sposobem poradzenia sobie z zasygnalizowanym problemem metodologicznym, jednakże pozwala zwrócić uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze, zdaje się potwierdzać, iż wypracowany przez R. Ziębę schemat – choć niezmiernie użyteczny – powinien podlegać każdorazowej modyfikacji, w zależności od specyfiki analizowanego podmiotu. Po drugie, udowadnia, iż polityka zagraniczna Turcji jawi się jako zagadnienie niezwykle trudne do operacjona-

zacji³, wymagające uwzględnienia całego szeregu uwarunkowań, których kategoryzacja jest nierzadko uznaniowa.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie i krótka charakterystyka wybranych uwarunkowań, które – zdaniem autora – powinny być uwzględniane przy analizie polityki zagranicznej Republiki Turcji, zarówno czynników ją kształtujących, jak i jej kierunków oraz efektywności. W zakresie pola badawczego znajdują się zatem następujące determinanty, subiektywnie wskazane przez autora: ideologia kemalistyczna, turecki islam oraz separatyzm kurdyjski. Elementy te służą za przykłady czynników, których znaczenie dla tureckiej polityki zagranicznej trudno jest przecenić, a mimo to wymykają się kategoriom zastosowanym w ogólnych typologiach i schematach.

Ideologia kemalistyczna

Termin „kemalizm” lub „atatürkizm” związany jest ze spuścizną Mustafy Kemala Paszy⁴, słynnego „Ojca Turków”. Warto przy tym nadmienić, iż pomimo długoletniej tradycji (nurt ten rozwijał się od lat 30. ubiegłego wieku), kemalizm nie stał się nigdy spójną i kompleksową ideologią, pozostając raczej zbiorem postaw i opinii Atatürka (Zürcher, 2013, s. 181). Szeroką definicję kemalizmu stworzył pisarz Rom Landau, uznając go „nie tyle za ustrój polityczny lub społeczny czy filozofię społeczną, ile zjawisko znacznie szersze nadające sens powstaniu nowoczesnej Turcji, akceptacji przez Turków nauk pozytywnych i rozwoju, nowej technologii, edukacji, etyki oraz wiary” (Adamczyk, 2012, s. 176). Dynamiczne kształtowanie się kemalizmu, którego pierwszy etap przypadł na lata tureckiej wojny o niepodległość (1919–1923), drugi zaś na okres pierwszych reform republikańskich (1923–1939), czyni go doktryną elastyczną, a tym samym niejednoznaczną w interpretacji (Adamczyk, 2012, s. 176).

³ Poza wspomnianą już J. Misiągiewicz próbę operacjonalizacji wybranych aspektów wpływających na kształt tureckiej polityki zagranicznej podjęło wielu polskich badaczy, m.in. Jakub Wódka, Adam Szymański, Karol Wasilewski, Karol Bieniek i Michał Dahl, z których część bezpośrednio odniosła się do ustaleń R. Zięby lub oparła na wspomnianym schemacie jego autorstwa. Por. Wódka, 2012; Szymański, 2011; Wasilewski, 2015; Bieniek, 2008; Dahl, 2017a; Dahl, 2017b.

⁴ Więcej na temat Atatürka: Macfie, 2014; Łątka, 2016; Şükrü Hanioglu, 2017.

Z drugiej strony próby usystematyzowania i kodyfikacji podstawowych założeń kemalizmu, podjęte w 1935 roku poprzez skonkretyzowanie istotnych zasad w Programie Republikańskiej Partii Ludowej, a następnie wpisanie ich do Konstytucji z 1937 roku, uczyniły nadmierny dogmatyzm przedmiotem krytyki (Adamczyk, 2012, s. 176). Do podstawowych zasad kemalizmu, zarysowanych w programie partyjnym z 1931 roku należą: republikanizm, nacjonalizm, laicyzm, populizm, rewolucjonizm i etatyzm (Zürcher, 2013, s. 181). Zasady te określane są także mianem „sześciu strzał” (*Altı Ok*), co wzięło swoją nazwę od emblematu CHP, zastrzeżonego w tureckiej Konstytucji z 1937 roku (Zürcher, 2013, s. 181).

Główną zasadą kemalizmu, oddziałującą na turecką politykę zagraniczną, jest sformułowana przez Atatürka reguła „pokój w domu, pokój za granicą”. Według interpretacji Kemala, polityka wewnętrzna państwa powinna być spójna z jego polityką zagraniczną, przy czym przez tę ostatnią rozumiał on „pełną niepodległość i integralność terytorialną Republiki” (Misiągiewicz, 2009, s. 23). Należy pamiętać, iż tzw. sześć strzał kemalizmu zdefiniowano ponad 80 lat temu, przez co *gros* z nich utraciło już przymiot aktualności. Najlepszym na to dowodem jest współczesne rozumienie zasady sekularyzmu, niegdyś oznaczającego antytezę islamizmu i sugerującego orientację prozachodnią, obecnie zaś interpretowanego jako konieczność zapewnienia symbiozy pomiędzy czynnikiem świeckim a religijnym (Misiągiewicz, 2009, s. 23). Wyzwania dyplomacji XXI wieku oraz dynamicznie zmieniająca się sytuacja w bezpośrednim sąsiedztwie Turcji, a także ambicje jej decydentów, doprowadziły do rewizji tureckiej polityki zagranicznej, w tym pryncypiów uznawanych niegdyś za nienaruszalny kanon kemalizmu. Tureccy politycy zaczęli prowadzić aktywniejszą politykę międzynarodową (co jest szczególnie widoczne od czasów wojny w Zatoce Perskiej), zaczęli również stosować rozwiązania multilateralne w miejsce jednostronnych działań, co stanowi ewidentne pogwałcenie zasady nieinterwencji. Członkostwo Turcji w takich organizacjach, jak np. Bank Światowy czy Międzynarodowy Fundusz Walutowy nie jest obecnie dla większości społeczeństwa niczym dziwnym, wywołuje jednak krytykę wśród części obywateli o poglądach nacjonalistycznych (Misiągiewicz, 2009, s. 24). Nie należy bowiem zapominać, iż pomimo stopniowej utraty aktualności przez postulaty doktryny kemalistowskiej, jej ponad 80-letnia tradycja jest wciąż zakorzeniona w świadomości społecznej,

co nie może być ignorowane przez podmioty decyzyjne w zakresie prowadzenia polityki zagranicznej (Robins, s. 2007).

Turecki islam

Według statystyk aż 98% mieszkańców Turcji stanowią muzułmanie, z czego zdecydowana większość to sunnici, pozostali zaś deklarują się jako alewici lub szyici (ci ostatni to przede wszystkim imigranci z Kaukazu) (*Religious Composition by Country*). Nie ulega więc wątpliwości, że Republika Turcji jest państwem muzułmańskim. Kwestią otwartą pozostaje natomiast pytanie, czy jest także państwem islamskim. A. Szymański słusznie zwrócił uwagę na fakt, iż w odróżnieniu od terminu „kraj” związanego wyłącznie z aspektem geograficznym, pojęcie „państwo” jest przede wszystkim określeniem polityczno-prawnym, służącym do zdefiniowania wspomnianego wcześniej „kraju” (Szymański, 2008, s. 31–33). Jak zaznaczył badacz:

pojęcie „państwo islamskie” odnosi się do państwa, w którego ustawie zasadniczej istnieje wyraźny przepis mówiący o tym, że islam jest religią państwową. [...] z formalnego punktu widzenia Turcji nie powinno się uważać za państwo islamskie. W 1928 r. wykreślono bowiem z konstytucji tureckiej przepis o islamie jako religii państwowej. W kolejnych ustawach zasadniczych, również ostatniej z 1982 r., nic się w tej materii nie zmieniło (Szymański, 2008, s. 33).

Należy jednak zauważyć, że we współczesnej Turcji, bardziej niż kiedykolwiek wcześniej, można zaobserwować wyraźny rozdźwięk pomiędzy teoretycznym konstytucyjnym umocowaniem zasad kemalizmu (m.in. art. 2 Konstytucji), a rzeczywistą rolą islamu w życiu publicznym. Tendencje te wywierają istotny wpływ na kształtowanie się tureckiej polityki zagranicznej, zwłaszcza z uwagi na zmiany w środowisku międzynarodowym kraju. Większość państw regionu, np. Egipt, uznaje bowiem islam za religię państwową, czyniąc przy tym szariat podstawowym źródłem ustawodawstwa (Czajkowska, Diawol-Sitko, 2012, s. 136). Pomimo iż wprowadzenie tego typu regulacji do tureckiego porządku konstytucyjnego wydaje się być obecnie mało prawdopodobne, tureccy decydenci wykorzystują często czynnik religijny do realizacji interesów narodowych na arenie międzynarodowej, m.in.

odwołując się do dziedzictwa Imperium Osmańskiego, za którego kontynuatorkę uważana jest Turcja, co ma niejako predestynować ją do odgrywania wiodącej roli w świecie islamu (tzw. *neo-Ottomanism*) (Saraçoğlu, Demirkol, 2015; Yanık, 2016; Hoffmann, 2019).

Umiejętne łączenie czynnika religijnego i ustrojowego, tj. islamu i demokracji, przez wiele lat wyróżniało Turcję na tle innych państw, których obywatele w znacznym stopniu deklarują się jako muzułmanie. Dbłość o przestrzeganie standardów demokratycznych uczyniła z Turcji wiarygodnego i przewidywalnego partnera, co zostało *expressis verbis* docenione przez prezydenta USA George'a Busha podczas szczytu NATO w Stambule w czerwcu 2004 roku (Misiągiewicz, 2008, s. 391). Turecki model sekularyzacji zdobył też uznanie wielu komentatorów arabskich, na co najlepszym dowodem był wybór Turka, Ekmeleddina İhsanoğlu na stanowisko Sekretarza generalnego Konferencji Państw Islamskich w 2004 roku (w 2008 roku został on wybrany ponownie) (Misiągiewicz, 2008, s. 391–392). W drugiej dekadzie XXI wieku, z uwagi na noszące znamiona autorytarnych zachowania wieloletniego premiera, obecnie prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğan (Esen, Gumuscu, 2016; Cagaptay, 2017), m.in. aresztowania dziennikarzy w grudniu 2014 roku czy walkę z oponentami politycznymi, pozytywny wizerunek państwa uległ znacznemu pogorszeniu, nie tylko w oczach partnerów zachodnich (co znalazło wyraz w potępieniu działań tureckiego prezydenta m.in. przez przewodniczącego Rady Europejskiej Donalda Tuska w grudniu 2014 roku), lecz także przywódców państw regionu.

Przypadek Turcji wskazuje, że religia może być uważana za nieoficjalne kryterium, którego spełnienia wymaga się od kraju kandydującego do członkostwa w strukturach zachodnich. Aspekt ten, choć zwykle kojarzony z tureckim procesem akcesyjnym do Unii Europejskiej, został uzewnętrzniony poprzez uniemożliwienie Turcji zostania członkiem założycielem Rady Europy. Terminy, takie jak „islam”, „muzułmanie” czy „religia” co prawda wówczas oficjalnie nie padły, jednakże „istniało »niewypowiedziane założenie«, że różnice kulturowe są czynnikiem decydującym o takim wydarzeniu” (Szymański, 2011, s. 90–91).

Separatyzm kurdyjski

Określenie dokładnej liczby Kurdów zamieszkujących Turcję jest niezwykle trudne. Dość powiedzieć, że ich liczba waha się od 15 (*Middle East: Turkey*) do 22 mln (Dakak, 2012), w zależności od analizowanego źródła informacji. Poza Turcją, Kurdowie zasiedlili tereny dzisiejszego Iranu (3–4 mln), Iraku (3,5 mln), Syrii (0,5 mln), Azerbejdżanu i Armenii (po 100 tys.) (Misiągiewicz, 2009, s. 16). Oznacza to, iż znaczący odsetek społeczności kurdyjskiej zamieszkuje państwa ościennie wobec Turcji. W sposób oczywisty rodzi to konieczność uwzględnienia interesów mniejszości w prowadzonej przez Ankarę polityce zagranicznej. Jedną z najważniejszych implikacji takiego stanu rzeczy była koncepcja zawierania sojuszy w celu wspólnego zwalczania bojówek kurdyjskich, przez lata kontynuowana w ramach trójkąta Turcja – Iran – Irak. Z drugiej strony władze w Ankarze zdawały sobie sprawę z istnienia stałych form pomocy kurdyjskim separatystom, która, choć nie zawsze wyrażana wprost, prowadziła do pogorszenia relacji Republiki z podejmującymi ją państwami, m.in. Rosją czy Grecją. Jak zauważyła J. Misiągiewicz:

Kwestia kurdyjska [...] wpływa na realizację priorytetów polityki zagranicznej Turcji. Zachód oskarża Turcję o niestosowanie praw człowieka w stosunku do mniejszości kurdyjskiej, co może stać się przeszkodą w przyszłej integracji Turcji z UE. Państwa europejskie ponadto obawiają się, iż nierozwiązanie problemu kurdyjskiego przed przyjęciem Turcji do Unii będzie czynnikiem destabilizującym dla całej wspólnoty (Misiągiewicz, 2009, s. 22).

W tym kontekście warto przywołać wydarzenie, którego znaczenie dla polityki tureckiej trudno jest przecenić, mianowicie przekroczenie przez kurdyjskie ugrupowanie HDP dziesięcioprocentowego progu wyborczego w wyborach do tureckiego parlamentu. Wynik wyborów z 9 czerwca 2015 roku wskazuje na głębokie zmiany, dokonujące się obecnie w społeczeństwie tureckim (Grigoriadis, 2016). Nietrudno przewidzieć, iż będą one miały przełożenie na kurs polityki zagranicznej obrany przez Ankarę, nawet w sytuacji, gdyby posłowie HDP nie mieli bezpośredniego wpływu na jego wybór.

Konkluzje

Analiza uwarunkowań kształtujących politykę zagraniczną współczesnych państw wymaga uwzględnienia całego szeregu czynników, wewnętrznych i zewnętrznych, zarówno o charakterze obiektywnym, jak i subiektywnym, w tym zaliczanych do obszaru bezpieczeństwa społecznego (Marszałek-Kawa, Plecka, Hołub, 2018). Stosowanie typologii determinantów polityki zagranicznej powinno być uzupełnione o charakterystykę czynników właściwych danemu państwu, najczęściej zaliczanych do sfery społecznej lub kulturowej. Brak tego typu uzupełnienia nie tylko zubaża analizę, ale wręcz uniemożliwia uzyskania pełnego obrazu badanych zjawisk i procesów. Jednym z państw, w przypadku którego analiza uwarunkowań polityki zagranicznej wymaga uwzględnienia całego szeregu dodatkowych czynników jest Republika Turcji.

Jak wykazano w niniejszym artykule, ewolucja globalnego ładu międzynarodowego i towarzysząca jej zmiana priorytetów tureckiej polityki zagranicznej, doprowadziły do rewizji zasad uznawanych przez dekady za nienaruszalny kanon kemalizmu. Wraz z dojściem do władzy Partii Sprawiedliwości i Rozwoju coraz większą rolę w tureckiej dyplomacji zaczął odgrywać islam, wykorzystywany przez decydentów jako element tzw. miękkiej siły (*soft power*), mający przyczynić się do wykreowania wizerunku Turcji jako mocarstwa regionalnego na Bliskim Wschodzie. Znaczną rolę w polityce zagranicznej Ankary odgrywa również tzw. „kwestia kurdyjska”, będąca dla tureckiej dyplomacji wyzwaniem, z którym – z większą lub mniejszą dynamiką – należy się zmierzyć.

Opisane w artykule czynniki (ideologia kemalistyczna, turecki islam oraz separatyzm kurdyjski) współcześnie bez wątpienia w sposób istotny wpływają na kształt tureckiej polityki zagranicznej. Stanowią one jedynie przykłady elementów, które – choć wymykają się kryteriom analizy ujętym w założenia ogólnych typologiach i schematach – powinny zostać uwzględnione w opracowaniach dotyczących polityki zagranicznej Republiki Turcji i jej wybranych aspektów.

MGR MICHAŁ DAHL

Wydział Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ul. Batorego 39L, 87–100 Toruń
dahl.michal@gmail.com

Bibliografia

- Adamczyk, A. (2012). *Ustrój polityczny Turcji w latach 1918–1960*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Bieniek, K. (2008). *Polityka zagraniczna Turcji wobec państw bałkańskich*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Cagaptay, S. (2017). *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. London–New York: I.B. Tauris.
- Czajkowska, K., Diawół-Sitko, A. (2012). *Systemy polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu*. Warszawa: Wydawnictwo DIALOG.
- Dahl, M. (2017a). Polityka zagraniczna Turcji – uwarunkowania wewnętrzne obiektywne. *Studia Orientalne*, 1 (11), 17–40.
- Dahl, M. (2017b). Zewnętrzne uwarunkowania polityki zagranicznej Republiki Turcji. *Studia Orientalne*, 2 (12), 20–33.
- Dakak, M. (2012). *Over 22.5 million Kurds live in Turkey, new Turkish statistics reveal*. Pobrane z <https://ekurd.net/mismas/articles/misc2012/9/turkey4166.htm>.
- Esen, B., Gumuscu, S. (2016). Rising competitive authoritarianism in Turkey. *Third World Quarterly*, 37 (9), 1581–1606.
- Grigoriadis, I.N. (2016). The Peoples' Democratic Party (HDP) and the 2015 elections. *Turkish Studies*, 17 (1), 39–46.
- Hoffmann, C. (2019). Neo-Ottomanism, Eurasianism or securing the region? A longer view on Turkey's interventionism. *Conflict, Security & Development*, 19 (3), 301–307.
- Łątka, J.S. (2016). *Atatürk. Twórca nowoczesnej Turcji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Macfie, A.L. (2014). *Atatürk*. London: Routledge.
- Marszałek-Kawa, J., Plecka, D., Hołub, A. (red.). (2018). *Social Security. Selected Aspects*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Middle East: Turkey*, Central Intelligence Agency. Pobrane z <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>.
- Misiągiewicz, J. (2008). Turcja w późnowestfalskim systemie międzynarodowym. W: M. Pietraś, K. Marzęda (red.). *Późnowestfalski ład międzynarodowy*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Misiągiewicz, J. (2009). *Polityka zagraniczna Turcji po zimnej wojnie*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Robins, P. (2007). Turkish foreign policy since 2002: between a 'post-Islamist' government and a Kemalist state. *International Affairs*, 83 (2), 289–304.

- Religious Composition by Country, in Percentages*, Pew Research Center. Pobrane z <http://www.pewforum.org/2012/12/18/table-religious-composition-by-country-in-percentages/>.
- Saraçoğlu, C., Demirkol, Ö. (2015). Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey Under the AKP Rule: Geography, History and National Identity. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42 (3), 301–319.
- „*Studia nad polityką zagraniczną – obecny stan badań i perspektywy*” – relacja z seminarium, Polskie Towarzystwo Studiów Międzynarodowych. Pobrane z <http://ptsm.edu.pl/studia-nad-polityka-zagraniczna-obecny-stan-badan-perspektywy-relacja-z-seminarium/>.
- Szymański, A. (2008). *Między islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Szymański, A. (2011). Religia jako nieoficjalne kryterium członkostwa w Unii Europejskiej – przypadek Turcji. W: A. Szymański (red). *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Şükrü Hanioglu, M. (2017). *Atatürk. An Intellectual Biography*. New Jersey: Princeton University Press.
- Wasilewski, K. (2015). *Turecki sen o Europie – tożsamość zachodnia i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wódka, J. (2012). *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo TRIO.
- Yanik, L.K. (2016). Bringing the Empire Back In: The Gradual Discovery of the Ottoman Empire in Turkish Foreign Policy. *Die Welt des Islams*, 56 (3–4), 466–488.
- Zięba, R. (2005). Uwarunkowania polityki zagranicznej państwa W: R. Zięba (red.). *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Zürcher, E.J. (2013). *Turcja. Od sułtanatu do współczesności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.